

Алла Кравченко

КРАВЧЕНКО Алла Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент, докторантка Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (м. Київ). Сфера наукових інтересів — філософія освіти.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ «ВЧИТЕЛЬСТВА» У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

У статті досліджується проблема формування інституту вчительства в Стародавньому світі. Вивчається генеза переходу від «доісторичного» до «історичного» часу, в результаті чого відбувається становлення розумової діяльності як умови знання та освіти.

Ключові слова: відповідальність, детермінація, розум, духовне виробництво, розумова діяльність.

Людське буття не дане від природи або від наявного соціуму. Якщо перша точка зору абсолютизує біологічну детермінацію індивіда, то друга — соціальну. Обидві вони виключають *творчість* як процес самовизначення людської діяльності, її здатність бути причиною власного цілепокладання. Соціалізація індивідів відбувається не просто як процес механічного накладання на людину зовнішніх по відношенню до неї норм та способів існування, вона обов'язково передбачає *активне, творче* входження в простір соціальних зв'язків. Феномен «вчительства» пов'язаний із діяльністю, спрямованою на *відтворення людського способу існування*, який утілюється у різноманітних спеціалізованих практиках. У контексті сучасних *трансформацій інституту освіти* актуальним постає завдання дослідження зародження вчительства в минулому.

Проблематика історії становлення інституту «вчительства» в різних аспектах розглядається в працях *Ш.О. Амонашвілі, М.О. Антипіна, Г.Н. Волкова, С. Д. Глейзера, Д.І. Дзвінчука, М. І. Мухіна та ін.* Значне методологічне значення для розуміння змістовних характеристик розвитку вчительства мають теоретичні

© А. Кравченко, 2012

розробки В.Г.Кременя, В.П.Андрушенка, І.А.Зязюна, В.П.Беха, Ф.Т.Михайлова, П.А.Кравченка та ін.

Переважна частина зазначених досліджень стосується в основному розвитку педагогічної діяльності в той чи інший історичний період, опису існуючих форм освітянської діяльності тощо. Значно менше уваги приділяється проблемі соціально-економічних детермінант зародження інституту «вчительства» як діяльності, спрямованої на відтворення людського способу буття.

Метою статті є дослідження специфіки соціально-економічних засад становлення інституту «вчительства» в Стародавньому світі. Реалізація даної мети ставить завдання висвітлити характерні риси соціально-економічного буття первісного суспільства та практичні передумови, що призвели до виникнення феномену «вчительства».

Історично першим типом людського співжиття було *первісне суспільство*. Як зазначають дослідники, «первіснообщинний лад був найдовшим у часі — більше мільйона років — етапом історії людського суспільства. Визначити точно його найнижчу межу не легко, внаслідок того, що у нещодавно знайдених кісткових залишках наших далеких предків більшість бачить то протолюдину, то людину і час від часу домінуючий погляд змінюється. У даний час більшість учених вважають, що прадавня людина (а тим самим і первісне суспільство) виникла 1,5 мільйонів років тому, інші віддаляють її появу у часі більше ніж 2,5 мільйонів років назад. Верхня межа первісного ладу коливається в межах останніх 5 тисяч років в залежності від континенту» [1, с. 6]. Власне з появою *не біологічного* способу виживання і з'являється потреба у формуванні зародків навчання та виховання.

Зазначимо, що основним засобом забезпечення життя первісної спільноти є так зване «*привласнююче господарство*». Людина в цей період історичного розвитку майже повністю залежить від природи. Її можливості обмежені виготовленням примітивних знарядь праці, збиральництвом, рибальством та полюванням. Саме вони забезпечували основні способи виживання. В цих умовах залежності від «дарів» природи окрема людина не має можливості звільнитися від *вітальної детермінації*. Так, наприклад, людський спосіб існування в межах первісного стада все ще жорстко детермінований біологічними потребами та майже повністю спрямований на їх задоволення.

У даному контексті слід зазначити, що в свою чергу первісний лад розподіляється на кілька нерівномірних періодів. Примітивність життєдіяльності у кожному з цих періодів обумовлює відповідний «бідний» соціально-культурний досвід. Діяльність людини в цей час постає цілісною та недиференційованою. В силу зазначеного *інститут вчительства* не виділяється як специфічна окрема діяльність, тобто навчання та виховання відбуваються *стихійно* в процесі безпосереднього відтворення наявної суспільної практики. Виходячи з цього, говорити про феномен «вчительства» під час існування первісного стада можна досить умовно. Навчання тут невіддільне від процесу відтворення життя роду та розчиняється в ньому. Індивід відтворює себе в більшій мірі як представник тваринного світу, ніж як представник роду людського. Саме тому і передача накопичуваного досвіду має переважно *природний* та *ситуативний* характер.

Наступний етап первісного ладу визначається утворенням *родової общини*. Окрема людина на цьому етапі все ще вписана у ціле роду. Саме *рід* є тією силою, що відділяє індивіда від природи та допомагає протистояти їй. Втім, поступово відбувається удосконалення знарядь праці, ускладнюється та покращується процес полювання, що призводить до розширення суспільного досвіду, який необхідно передавати від одного покоління до іншого не *природним*, а штучним (культурним) способом.

Варто зауважити, що в цей час домінуючим способом господарства залишається так зване «*привласнююче виробництво*». Людина не виробляє ті речі, які споживає, відповідним чином це впливає на формування способу її світорозуміння. Залежність від роду призводить до перенесення його ознак на весь оточуючий світ. Рід об'єднує не тільки людську спільноту, а і природу, і, як наприклад у стародавніх греків, весь *Космос*. Світогляд, так само як і повсякденна практика первісної людини, не здатні диференціювати ціле роду чи *Космосу*. Таким чином проявляється залежність людини від навколишнього світу та обмеженість її діяльності. Цей спосіб осягнення світу характеризується як *міфологічний*, та є вираженням общинно-родового буття людини. Адже *міфологія* — це і є розуміння природи і всього світу як певної універсальної родової общини. А в общині зв'язок ґрунтується не на визначеності окремого індивіда, а на безпосередній загальності, стихії природного цілого. В межах цілого первісної общини кожен її елемент не набуває визначеності, а розчиняється у безпосередньому почутті єдності. На думку

відомого дослідника давньогрецької культури *О. Ф. Лосева*, сутність грецької міфології визначається особливостями первіснообщинного ладу греків, які сприймали світ як життя однієї величезної родової общини та узагальнювали всю різноманітність людських відносин і природних явищ в міфі [5, с.127].

Зазначимо, що знання, яке завжди було і залишається здобутком практично угрунтованих пізнавальних зусиль, на перших кроках людської історії — в рамках первісного — *рутинного* (з надзвичайно повільним темпом «приросту» нових знань) суспільства, сприймалося кожним новим поколінням як одвічно «*готова*» сукупність «*рецептів*» і «*правил*». Хранителями «родового досвіду» є «старійшини» первісних спільнот, саме вони передавали цей досвід як певну незмінну «даність», як священну «*традицію*», що розкривалася в системі *міфологічних уявлень*. А міф засвоюється шляхом «відтворення» його змісту у колективному ритуалі родоплемінної спільноти, який прилучає кожного індивіда до колективного володіння родоплемінним досвідом. Саме таким виявляється пізнавальне осягнення світу на «світанку» людської історії — нові покоління, по суті, «прилучалися» до *рутинного досвіду* первинного колективу. [2, с. 201-202].

Господарська діяльність первісних людей у межах общини спирається не стільки на окрему людину, скільки на рід, який виходить за межі людської спільноти, за межі теперішнього. *Синкретизм* міфологічної свідомості припускає поєднання *минулого* та *теперішнього*, світу *живих* та світу *мертвих*, *тваринного* світу та світу *людини*. Ні річ, ні людина не мають чітких, визначених меж, а тому перетікають одна в одну. Таким чином, світ первісної людини є не стільки світом певних речей, скільки світом «абстрактних сил». Речі і люди є тільки їх носіями. Вони є тільки *ритуальними інструментами* спілкування з цим світом «*абстрактних сил*». Людина, навіть озброєна списом або кам'яною сокирою, ще не є головною силою. Натомість такою силою виступає *універсальний рід*. Тому сила індивіда не створюється ним самим, а запозичується у роду, природи.

В силу зазначеного стає зрозуміло, що індивід не може бути *дистанційований* від общини в межах родоплемінного устрою. Людина поза родом є ніщо. Єдність, цілісність та спорідненість виступають тут як благо. Тому вимоги общини до індивідів є безпосередніми вимогами відтворення умов співжиття. Вони не є чимось *зовнішнім*, якимось *обов'язком* — вони є безпосереднім способом виживання.

Значення вчинку проявляється тільки у його відношенні до чогось зовнішнього, наприклад по відношенню до роду, або ірраціональної долі. Сам по собі вчинок ще не має своєї власної визначеності. Саме тому немає *гріха*, так само як відсутня *індивідуальна відповідальність*. *Суб'єктом відповідальності є рід*, і він відповідає за вчинки одного із своїх представників. Тільки через рід людина здатна оволодіти зовнішнім змістом (природою) та своїм внутрішнім змістом. Інакше ані зовнішня, ані внутрішня природа не підконтрольна індивіду.

Отже, відзначимо, що головним *суб'єктом виховання* на даному етапі людського розвитку є *община*. Вона здійснює *стихийний* вплив на індивідів з метою передачі їм *трудових навиків* та *способів спілкування*. Одну з головних ролей у вихованні відігравали *вікові ініціації*. Вони представляли собою певне випробовування, яке необхідно було пройти підліткам для того, щоб стати повноправними членами роду. За етнографічними даними процес ініціації міг тривати від декількох тижнів до декількох років. У цей час підлітки, які проходили ініціацію, жили відокремлено від жінок та дітей. Вони повинні були утримуватися від певних видів їжі та виконувати інші заборони. Однак, не всі племена мали *формалізований* процес посвяти у доросле життя. Так, наприклад, у деяких племен процес *соціалізації* відбувається поступово без проходження ініціації. Діти дуже рано починають отримувати різноманітні трудові навички та допомагати старшим. Існують приклади, коли виховання до 8-9 років здійснюється виключно за участю самих дітей. У племен, які населяють територію Перу та Колумбії, молодших дітей виховують не дорослі, а старші діти. Мати віддає свого малюка на піклування іншим дітям общини як тільки він навчиться самостійно ходити. У цих общинах діти складають окрему групу зі своїми проблемами, радостями та печалями. Старші вчать молодших розмовляти, плавати, стріляти та всьому тому, що знають самі про оточуючий їх світ. Дорослі не втручаються у ігри дітей. І тільки з 8-9 років хлопчики починають супроводжувати батька на полюванні, а дівчата допомагати по господарству[3, с. 223-226].

У даному контексті слід також зауважити, що не зважаючи на існування різних способів виховання, усі вони мали спільну мету: *засвоєння трудових навичок та способів спілкування*. Наявні відмінності мають відношення не до *мети* виховання, а до *засобів* її досягнення. Можна погодитись з тим, що більш важливим, ніж наявність чи відсутність *ініціації* є «така спільна риса цих методів,

як відсутність фізичного покарання, повага до особистості підлітка чи дитини, врахування їх бажань. Це у рівній мірі притаманне вихованню як у ескімосів, у яких немає вікових ініціацій, так і австралійців, з їх розробленою системою обрядів посвяти у вікові групи»[3, с.226]. Таким чином, первісне виховання має *природовідповідний* характер, і спрямоване на *інтеграцію* окремого індивіда у рід. Залучення індивіда до общини було необхідним етапом його перетворення на людину. Ініціація — це один із способів здобуття *«неорганічного тіла»* людини. Навички полювання та виготовлення знарядь праці забезпечували виробництво *засобів* для життя. Набагато важливішим було приєднання до вихідної форми спільності людей, яка безпосередньо забезпечувала відтворення самої людини. Такою формою у первісну добу виступає рід, який і є *«неорганічним тілом»* людини.

Розклад родоплемінних відносин супроводжується ускладненням суспільної практики та виникненням *розподілу праці*. З'являється *фізична* праця та відокремлена від неї *розумова* праця. Саме остання і виступає тією сферою, де зароджується такий специфічний вид людської діяльності як *вчительство*. Розумова праця виникає внаслідок практичної необхідності. Становлення *аграрного суспільства* та *рабовласництва* призводить до того, що рабовласник змушений *культивувати* в межах своєї групи *розумові* здібності для ефективного *керування* рабами. Адже *управлінська діяльність* є не безпосередньою діяльністю з чуттєво даним предметом, а опосередкованою думкою діяльністю з його ідеальним образом. У результаті *управлінської діяльності* перетворюється не об'єкт фізичної обробки, не речовина та сили природи, а способи, прийоми, які зафіксовані у навичках праці та спілкування. Таким чином, у діяльності, яка зорієнтована на *цілеспрямоване управління* працею та усіма соціальними практичними діями людей, її предметом виступає «не образний символ теперішнього та минулого, не самі по собі образи явищ «світу як належного», а способи відношення людини до предметів матеріального перетворення та споглядання, способи їх практичного покладання у якості таких: *способи відрізнєння від інших предметів, способи опису, зображення, міри, перетворення та вираження у загальнозначимих засобах спілкування людей»* [7, с.19]. У межах *управлінської діяльності* бере початок розвиток *теоретичного мислення* взагалі, яке, на відміну від міфологічного світосприйняття, має справу не просто

з емпіричними речами та явищами наявної ситуації, а з *образом діяльності* з усіма подібними явищами.

Виходячи з цього зазначимо, що інституалізація *педагогічної діяльності* припадає на той проміжок часу, який *К. Ясперс* назвав «*епохою великих культур стародавності*» та початком «*історичного часу*». У «*доісторичний*» період майже не відбувається передача минулого досвіду від одного покоління до іншого. Потрібно зважати, що *міфологія*, яка виростає на обоженні космосу, є *аісторичною* [6, с. 132] Вчительство як специфічна діяльність починає виокремлюватися у період зародження перших цивілізацій у Месопотамії, Індії, Китаї та Єгипті у III-I тисячоліттях до нашої ери. Це пов'язано із тим, що становлення *аграрного господарства, держави та рабовласництва* вимагали спеціалізованої підготовки низки освічених людей, які могли б приймати участь в управлінні рабовласницькою державою з її бюрократичними структурами, розвитку господарства.

Важливим аспектом переходу від «*доісторичного*» часу до «*історичного*» є те, що відбувається *трансформація людини*. В даному контексті важливою є думка *К. Ясперса* згідно якої визначальною особливістю цієї трансформації є «*звільнення людини*». Суть проблеми в тому, що «історія перетворила людину на істоту, яка прагне вийти за свої межі» [8, с.73]. Здатність дистанціюватися за межі наявної ситуації та вимірювати її всезагальною мірою відрізняє людину «*епохи великих культур*» від первісної людини. Історія постає цією *всезагальною мірою*, якою вимірюється індивідуальний *вчинок* або індивідуальне *життя*. Усвідомлення цієї міри пробуджує у стародавніх греків бажання залишити своє ім'я в історії і через це здобути *безсмертя*. Виходячи з цього зазначимо, що стрибок з «*доісторичного*» періоду в історію характеризується пробудженням свідомості та спогадів, *відбувається передача духовного досвіду* — цим здійснюється *звільнення* від того, що є тільки теперішнє; «*пралогічне мислення*» (*Л. Леві-Брюль*) поступається місцем *раціоналізації* будь-якого змісту та значення, яка досягається за посередництвом техніки — тим самим здійснюється *звільнення* від життєво необхідного зв'язку з обумовленою *випадковістю* [8, с.72] Разом із тим необхідно підкреслити, що зміни, які супроводжували перехід до історії, торкнулися не тільки людини: кардинально змінюється суспільний устрій. Відбувається перехід від привласнюючого до відтворюючого (*продуктивного*) типу господарства.

При переході від «варварства» до «цивілізації» виховання втрачає свій *природовідповідний* і *ненасильницький* характер. Воно перетворюється на цілеспрямовану діяльність, зорієнтовану на підготовку *панівної* групи суспільства. Внаслідок того, що на боці тих, хто управляє суспільством, починається культивування *розумової діяльності*, саме в межах цього суспільного стану здійснюється цілеспрямоване *виховання* та *навчання*. В інших прошарках суспільства виховання довгий період залишається на рівні первісного суспільства, тобто має прикладний та ситуативний характер. Так, наприклад, в одній з найдавніших цивілізацій, Шумері, не було ні загального, ні обов'язкового навчання. Більшість учнів походили з багатих чи заможних сімей — адже біднякам було нелегко знайти час та гроші для тривалого навчання. На тисячах господарських та адміністративних табличках, що відносяться приблизно до II тисячоліття до н. е., згадується приблизно п'ятсот імен писців. Багато хто з них, щоб уникнути помилок, поруч зі своїм ім'ям зазначали ім'я свого батька та вказували його професію. Ретельно проаналізувавши всі таблички, дослідники встановили, що батьками цих писарів були найбільш заможні городяни[4, с.25].

Висновки. Отже, феномен «вчительства» виникає як окрема специфічна діяльність при переході від первісної общини до рабовласницької держави. В цей час відбувається розподіл праці на фізичну та розумову. Остання закріплюється як специфічний вид діяльності за тими, хто управляє державою. Таким чином, виникає власне духовне виробництво, яке відділяється від матеріального. Специфіка духовного виробництва полягає у здатності бути спрямованою не на емпіричний об'єкт, а на його всезагальні властивості та способи взаємодії з ним. У цих межах людина отримує можливість стати предметом уваги самої себе, стати рефлексивною істотою. Так само способи її діяльності тепер постають у своїй чистій всезагальності, і завдяки цьому також можуть бути змінені. Вчительство розвивається як галузь духовного виробництва, що відповідає за відтворення та передачу опредметнених у традиції та ритуалі всезагальних знань. Практична необхідність у підготовлених керівниках, жерцях та чиновниках сприяє виникненню шкіл та учителів, людей, які займаються передачею накопиченого досвіду від одного покоління до іншого.

Перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Означені проблеми розглядаються автором у з'ясуванні

філософських, історико-культурних основ становлення етосу вчительства в генезі формування освітнього простору.

Література

1. *Алексеев В.А. Поршниц А.И.* История первобытного общества / В.А. Алексеев, А.И. Поршниц. — М.: Высшая школа, 1990. — 351 с.
2. *Бичко І.В.* Пізнання як навчання: спроба історико-філософської розвідки / І.В. Бичко // Філософія освіти, 2005. — №1. — С. 201-209.
3. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. / Ответственный редактор академик Ю.В. Бромлей. — М.: Наука, 1986. — 578 с.
4. *Крамер С.Н.* История начинается в Шумере / С.Н. Крамер. — М.: Наука, 1965. — 257 с.
5. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. Ранняя классика. 1-е изд. / А.Ф. Лосев. — М.: Искусство, 1963. — 913 с.
6. *Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. — М.: Политиздат, 1991. — 525 с.
7. *Михайлов Ф.Т.* Общественное сознание и самосознание индивидов / Ф.Т. Михайлов. — М.: Наука, 1990. — 222 с.
8. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; [пер. с нем.]. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.

Кравченко А.А.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЗАРОЖДЕНИЯ ИНСТИТУТА «УЧИТЕЛЬСТВА» В ДРЕВНЕМ МИРЕ

В статье исследуется проблема формирования института учительства в Древнем мире. Изучается генезис перехода от «доисторического» к «историческому» времени, в результате чего происходит становление разумной деятельности как условия знания и образования.

Ключевые слова: *ответственность, детерминация, разум, духовное производство, разумная деятельность.*

Kravchenko A.A.

SOCIO-ECONOMIC DETERMINANTS OF THE ORIGIN OF THE INSTITUTE OF TEACHING IN THE ANCIENT WORLD

The article investigates the problem of formation of the institute of teaching in the ancient world. We study the genesis of the transition from the «prehistoric» to “historical” time, which results in formation of rational activity as a condition for knowledge and education.

Key words: *responsibility, determination, mind, spiritual production, rational activity.*

Надійшла до редакції 13.12.2011 р.